

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Ἡγορημενα βυζαντινα. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salomonowi, red. Jacek Bonarek, Stanisław Turlej, Wydawnictwo Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych, Piotrków Trybunalski 2017, ss. 167.

Recenzowany tom powstał dla Macieja Salamona, jednego z niekwestionowanych autorytetów polskiej (i nie tylko) bizantynologii. Zgromadzone w wydany w Piotrkowie Trybunalskim (gdzie na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego pracuje jeden z uczniów Profesora, Jacek Bonarek) artykuły to prace współpracowników i wychowanków krakowskiego bizantynisty, obchodzącego w 2017 r. 70-lecie urodzin oraz 45-lecie uzyskania tytułu doktora. Tematyka zgromadzonych tekstów jest tak różnorodna, jak zainteresowania samego Jubilata oraz jego wychowanków. Dla uporządkowania recenzji pozwoliłem sobie omówić poszczególne prace zgodnie z porządkiem tematycznym, a nie alfabetycznym (według którego pojawiają się w tomie). Będą to teksty poświęcone kwestiom: polityczno-społecznym, militarnym, historii sztuki i architektury bizantyńskiej oraz numizmatyki.

Wśród artykułów dotyczących zagadnień polityczno-społecznych pierwszy jest szkic poświęcony Niceforowi Fokasowi autorstwa Jacka Bonarka (s. 27–38). Badacz podjął problematykę wydzwieku przekazów na temat śmierci bizantyńskiego władcy, które możemy znaleźć w źródłach proveniencji ormiańskiej i syryjskiej. Analiza ta, będąca – mam nadzieję – wstępem do rozszerzonych badań na tym polu, ukazuje znaczne różnice w poszczególnych przekazach wschodnich historiografów. Mateusz z Edessy oraz Smbat Sparapet przedstawiają Nicefora jako prawowiernego, wręcz idealnego w swej wierze cesarza, doprowadzonego do śmierci przez podstępna żonę, będącą w tych tekstach niemalże wcieleniem bliskowschodniej Lilith. Z kolei Jahja z Antiochii, Michał Syryjczyk oraz Bar Hebraeus zdają się uznawać Nicefora za winnego zaistniałego konfliktu z żoną, podkreślając protekcję brata Leona oraz plany kastracji synów Teofano. Co prawda, konstatację Autora na temat dość dobrze rozeznania wschodnich dziejopisów w sprawach bizantyńskich

należy uznać za jak najbardziej słuszną, brakuje jednak w tekście próby wyjaśnienia przyczyn tak zdecydowanych różnic w omawianych relacjach. Czy miało na to wpływ pochodzenie wspomnianych autorów z dwóch kręgów kulturowych – ormiańskiego i syryjskiego, czy może inne źródło wiedzy o dworskim konflikcie, którego ofiarą padł Nicefor? Należy podkreślić, że tekst Jacka Bonarka wpisuje się w niedoceniony dostatecznie wśród bizantynistów nurt badań nad historią cesarstwa bizantyńskiego z szerszym uwzględnieniem perspektywy źródeł wschodnich, nie tylko chrześcijańskich, lecz także muzułmańskich¹.

Kontynuując omawianie tekstów polityczno-społecznych znajdujących się w tomie, należy wspomnieć o artykule Rafała Kosińskiego. Podejmując temat roli religii w relacjach między cesarstwem a Persją w pierwszej połowie IV w., Autor wdał się w polemikę z tezami zaprezentowanymi przez Karin Mosig-Walburg, podważającymi znaczenie wyznania chrześcijańskiego w konflikcie Szapura II z Konstancjuszem II (s. 95–104)². Mimo braku jednoznacznego rozstrzygnięcia tego sporu według opinii recenzenta³ warto odnotować w tym miejscu cenne uwagi Autora dotyczące uwzględnienia w tworzonym przez Euzebiusza z Cezarei wizerunku Konstantyna (przeznaczonym dla przyszłych władców imperium) elementu troski o perskich chrześcijan, jako należących do tej samej wspólnoty, co poddani cesarza. Badacz ma również rację, że dyskusje nad autentycznością listu Konstantyna do Szapura nie mają większego zna-

¹ We wspomnianym kontekście biografii Nicefora Fokasa warto odnotować dokonania badaczy publikujących m.in. w periodykach greckich ośrodków bizantynologicznych: K. Takirtakoglou, *Οι πόλεμοι μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και των Αράβων*, „Byzantina Symmeikta” 2015, vol. XXV, s. 57–114; N. Hermes, *The Byzantines in Medieval Arabic Poetry: Abu Firas’ “Al-Rumiyyat” and the Poetic Responses of al-Qaffal and Ibn Hazm to Nicephore Phocas’ “Al-Qasida al-Arminiyya al-Mal’una” (The Armenian Cursed Ode)*, „Byzantina Symmeikta” 2009, vol. XIX, s. 35–61.

² Mowa tu o tekstach: K. Mosig-Walburg, *Die Christenverfolgung Šāpūrs II vor dem Hintergrund des persisch-römischen Krieges*, [w:] *Inkulturation des Christentums im Sasanidenreich*, hrsg. A. Mustafa, J. Tubach, Wiesbaden 2007, s. 171–186; eadem, *Christenverfolgung und Römerkrieg. Zu Ursachen, Ausmaß und Zielrichtung der Christenverfolgung unter Šāpūr II*, „Iranistik” 2005, Bd. VII, s. 5–84.

³ Trudno uznać za wiążące uwagi Autora dotyczące domniemanego rozeznania dworu perskiego w ideologicznych rozgrywkach wokół następców Konstantyna Wielkiego (s. 99). Podobnie nieprzekonywające wydają się dokonane w artykule paralele między negatywnym nastawieniem wobec „perskich obyczajów” za czasów Dioklecjana a działaniami Szapura w zakresie ściągania dodatkowych podatków z perskich chrześcijan (s. 101).

czenia, skoro tekst ten został włączony do jednego z programowych dzieł Euzebiusza – *Vita Constantini*.

Spraw politycznych cesarstwa dotyczy także tekst autorstwa Stanisława Turleja. Krakowski historyk zaprezentował w omawianym tomie wyniki swoich badań na temat stosunków między Konstantynopolem a Herulami na początku panowania Justyniana I (s. 135–152). Dokonując reinterpretacji wzmianek znajdujących się w dziełach autorstwa m.in. Prokopiusza z Cezarei oraz Jana Malalasa, postuluje, by nie traktować ich jako alternatywnych, wzajemnie wykluczających się wizji kontaktów Justyniana z germańskimi plemieniem, ale jako uzupełniające się wzajemnie relacje. Na podstawie niedocenionych do tej pory przekazów Malalasa Stanisław Turlej zauważył, że Justynian nie tyle „ponowił” sojusz z Herulami (kontynuując działania wcześniejszych cesarzy), ale zawarł go na nowych warunkach z nowym królem tego ludu Grepesem. Autor przekonująco argumentuje również, że Grepes najprawdopodobniej odnowił instytucję monarchii wśród Herulów.

Zagadnieniami *stricte* związanymi z historią cesarskiej stolicy zajęła się Kamilla Twardowska (s. 153–166). Autorka, związana z Muzeum Narodowym w Krakowie, przedstawiła w omawianym wydawnictwie zbiorowym rozważania na temat fundacji kościelnych cesarzowej Pulcherii w kontekście wzmianek Teodora Lektora. Zaprezentowany tekst jest częścią większego projektu badawczego⁴ i wydaje się przede wszystkim udaną reasumpcją dotychczasowych dokonań bizantynologów w zakresie przedstawionego tematu. Tym bardziej zdziwienie budzi to, że Autorka nie uwzględniła choćby w przypisie dokonań łódzkiego środowiska bizantynologicznego w zakresie przybliżenia polskiemu czytelnikowi zagadnień związanych z konstantynopolitańskimi fundacjami kościelnymi⁵. Niemniej

⁴ Tekst powstał w ramach pracy nad realizacją grantu Narodowego Centrum Nauki: „Przygotowanie opatrzonej wstępem oraz komentarzem historycznym bilingwicznej (w dwóch wersjach: grecko-angielskiej oraz grecko-polskiej) edycji dzieł «Historia Kościoła» Jana Diakronomenesa oraz Teodora Lektora” (nr UMO-2015-17/b/HS3/00506). Artykuł ukazał się również w wersji rozszerzonej w języku angielskim: K. Twardowska, *The Church Foundations of Express Pulcheria in Constantinople According to Theodore Lector’s Church History and Other Contemporary Sources*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2017, vol. V, s. 83–94.

⁵ Wspomnieć należy m.in. prace powstałe w ramach projektu badawczego „Konstantynopol – Nowy Rzym i jego mieszkańcy IV – pocz. VII w.” (NN108 2693 33): S. Bralewski, *Konstantynopolitańskie kościoły*, [w:] *Konstantynopol – Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim*, red. M.J. Leszka, T. Wolińska, Warszawa 2011, s. 132–151; i d e m, *Miejsca kultu w Konstantynopolu w relacji*

jednak sam tekst uznać należy za warty polecenia – powołując się na ustalenia zagranicznych badaczy, Autorka słusznie podważyła rzetelność wzmianek Teodora Lektora dotyczących rzekomych fundacji kościelnych Pulcherii, takich jak: kościół w Blachernach, Chalkoprateja oraz Hodegon.

Wśród tekstów dotyczących tematyki wojskowej pierwszy w kolejności jest ten autorstwa Marcina Böhma, który dość szczegółowo omówił okoliczności bitwy pod Civitate w 1053 r. (s. 39–54). Zaprezentowane studium obejmuje krótki wstęp dotyczący przyczyn starcia, w którym godną szczególnego odnotowania jest uwaga Autora dotycząca podobieństwa między okolicznościami nagłej śmierci Drogo de Hauteville’a i innych normańskich możnych w 1051 r. w Italii a tzw. dniem św. Brykcjusza (1002 r.) w Anglii, gdy Etherled II Bezradny wydał rozkaz wymordowania wszystkich pozostających w jego państwie Duńczyków. Szczegółowo omawiając przebieg bitwy, Autor skupił się przede wszystkim na 700-osobowym oddziale Szwabów dowodzonym przez braci Wenera II i Alberta II, hrabiów Winterthur (dzisiejsza Szwajcaria). Marcin Böhm przedstawił dostępne dane o ich pochodzeniu, używanej przez nich broni oraz warunkach fizycznych, które pozwoliły na uzyskanie bojowej przewagi nad Normanami. Ci ostatni zaś, według Autora, przeprowadzili omawianą bitwę zgodnie z klasycznymi bizantyńskimi zasadami, przede wszystkim wykorzystując w walce decydujące uderzenia jazdy na flankach linii walczących. Opolski badacz zaproponował również hipotezę, zgodnie z którą o ostatecznym wyniku starcia (zwycięstwa Normanów) przesadził brak komunikacji między longobardzką jazdą a Szwabami, przez co flanki tych ostatnich zostały odsłonięte, pozbawiając ich przewagi uzyskanej w bezpośrednim starciu z Normanami. Jak przekonuje Autor, sposób walki (mur tarcz), pochodzenie uzbrojenia oraz zachowanie (podkomendni hrabiów Winterthur nie porzucili pola walki, ale bili się do ostatniego wojownika) sprawia, że to właśnie Szwabów w wymienionym starciu należałoby uznać za reprezentantów „skandynawskiej sztuki wojennej”. Normanowie zaś reprezentowali pod Civitate wzorce bizantyńskie. Warto dodać, że Marcin Böhm podkreślił, iż część jego uwag to domysły wynikające z logicznego rozumowania, które mogą się potwierdzić w przypadku przeprowadzenia

szczegółowych badań archeologicznych na terenie dzisiejszego San Paolo di Civitate – miejsca średniowiecznej bitwy.

Zestaw tekstów dotyczących bizantyńskiej wojskowości uzupełnia esej Michała Stachury na temat koncepcji studium oblicza pola bitwy, sformułowanej prawie 500 lat temu przez Johna Keegana (s. 119–133). Jest to w swej istocie wielce interesujący szkic historiograficzny traktujący o wykorzystaniu tej idei w badaniach nad wojskowością starożytną. Autor podał wiele przykładów i inspiracji do dalszych poszukiwań oraz ewentualnej implementacji idei studium oblicza pola bitwy do własnych badań. Szczególnie istotne wnioski płyną z niedocenianych jeszcze niedawno efektów eksperymentów psychologicznych oraz rekonstrukcji historycznych, a także wykorzystania wyników tychże do badań nad przebiegiem poszczególnych wydarzeń militarnych. Michał Stachura nie przyznaje ostatecznych racji zwolennikom Johna Keegana, zapoznaje jednakowoż czytelnika w dość szczegółowy sposób z jego koncepcjami. Omawiany tekst można uznać za świetne wprowadzenie do tematu, szczególnie przydatne podczas zajęć dydaktycznych z dziedziny historii wojskowości.

Erudycyjny szkic Piotra Ł. Grotowskiego na temat *chresis* jako źródła w badaniach nad rozumieniem i wyjaśnianiem znaczenia ładunku ideowego w wizerunkach artystycznych powstałych w cesarstwie to pierwszy z artykułów dotyczących historii sztuki w omawianym tomie (s. 55–94). We wstępie Autor dokonał przeglądu gatunków literackich pod kątem ich przydatności w badaniach nad znaczeniem obrazów w kulturze bizantyńskiej – od ekfraz poświęconych *stricte* opisowi obiektów architektonicznych, utworów panegirycznych oraz homilii, przez wzmianki kronikarskie (m.in. autorstwa Teofanesa Wyznawcy, Nicefora Patriarchy czy Teofilakta Simokatty) i hagiograficzne, po relacje z peregrynacji i pielgrzymek, a także literaturę typowo kościelną (w sensie użytkowym), jak typikony, inwentarze, komentarze liturgiczne i traktaty mistagogiczne. W głównej części studium badacz Uniwersytetu Papieskiego w Krakowie zajął się *chresis*, czyli wzajemnymi zapożyczeniami i cytowaniem w literaturze bizantyńskiej, pozwalającymi według niego na zrekonstruowanie pewnych schematów ideowych występujących wśród wykształconych Bizantyńczyków, a tym samym ich stosunku do kwestii przedstawień ikonograficznych. Ze względu na przejrzystość wykładu Autor zdecydował się skupić swoją analizę na dwóch istotnych momentach o przełomowym znaczeniu dla

rozwoju cywilizacji bizantyńskiej: sporu o naturę Chrystusa z arianami (a później monofizytami i nestorianami), a także ikonoklazmu w VIII–IX w. Co warte podkreślenia, Piotr Ł. Grotowski zawarł w omawianym artykule wnioski z analizy olbrzymiego materiału literackiego. W tak szerokim *spectrum* nietrudno jednak o drobne niedopatrzenia. Przykładowo należy zaznaczyć, że dyskusja na temat rzekomego listu Leona III Izauryjczyka do Umara II jest dość obszerna i niemożliwe wydaje się, by w tak niewielkim (objętościowo) studium uniknąć uogólnień. Trudno bowiem uznać, że list, którego autentyczność jest podważana, a zachował się jedynie w ormiańskich odpisach, potwierdzałby „ortodoksyjną” (tzn. pozbawioną idei ikonoklastycznej?) postawę Leona przed 726 r.⁶ Autor nie wziął też pod uwagę polskich opracowań dotyczących tego tematu, co może się oczywiście wydawać zrozumiałe, biorąc pod uwagę obszerność podjętych zagadnień⁷. Z tego też powodu Piotr Ł. Grotowski skupił się na dwóch tylko przykładach *chresis*: dotyczących motywu cherubinów zdobiących Świątynię (motyw biblijny) oraz użytej przez Bazylego z Cezarei w traktacie *O Duchu Świętym* metafory o czci przechodzącej na wizerunek ze względu na osobą w nim przedstawioną (motyw patrystyczny). Krakowskiemu bizantynologowi udało się, wykorzystując ww. przykłady jak literackie soczewki, nakreślić bardzo interesujący obraz społeczeństwa bizantyńskiego, w którym przedstawiciele wykształconej elity potrafili swobodnie posługiwać się cytatami sprzed kilku wieków. Kluczowa zdaje się uwaga Autora na temat celowego akcentowania łańcucha poszczególnych auto-

⁶ Równie dobrze moglibyśmy zastanawiać się, czy przywołanie rzekomego listu Leona III nie jest elementem dyskusji ikonoklastycznej, która toczyła się w ówczesnej epoce wśród armeńskich monofizytów. W temacie tej dysputy warto przeanalizować m.in. L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850. A History*, Cambridge 2011, s. 66–68; I. Rapti, *Le statut des images dans l'art et la culture arméniens*, [w:] *Actes du colloque sur l'ancionisme à Byzance*, eds M. Campagnolo, P. Magdalino, M. Martiniani-Reber, A.-L. Rey, Geneva 2009, s. 59–74; P.J. Alexander, *An Ascetic Sect of Iconoclasts in Seventh-Century Armenia*, [w:] *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert M. Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton 1955, s. 151–160; S.D. Nersessian, *Image Worship in Armenia and Its Opponents*, „Armenian Quarterly” 1946, vol. I, s. 67–81.

⁷ Dla porządku podam tutaj kilka z nich: K. Kościelniak, *Polemika muzułmańsko-chrześcijańska na podstawie korespondencji przypisywanej kalifowi umajjadzkiemu Umarowi II (720) i cesarzowi bizantyjskiemu Leonowi III (741)*, „Folia Historica Cracoviensia” 2002, t. VIII, s. 97–105; B. Cecota, *Wybrane zagadnienia z korespondencji muzułmańsko-chrześcijańskiej na podstawie Historii kalifów Ghewonda*, [w:] *Materiały z XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów*, t. XIV, red. A. Świątek, Kraków 2008, s. 27–43.

rytetów posługujących się danym cytatem, co nasuwa, być może nieuzasadnione, a jednak inspirujące dla recenzenta, skojarzenia z wykorzystaniem przez inną wielką cywilizację średniowiecza metody *īsnadu*⁸. Warto w tym miejscu polecić uwadze czytelnika erudycyjne studium bibliograficzne dołączone do omawianego artykułu (blisko 200 pozycji), a także towarzyszący tekstowi materiał ilustracyjny.

Uzupełnieniem części tomu poświęconego rozważaniom nad sztuką bizantyńską jest hipoteza Małgorzaty Smorağ-Różyckiej dotycząca wyjaśnienia zaskakującego na pierwszy rzut oka wyobrażenia znajdującego się nad głównym wejściem do Hagia Sophia w Konstantynopolu (s. 105–118). Na wizerunku tym przedstawiony został Leon VI Mądry w proskynezie u stóp tronu Jezusa Chrystusa. Intrygujące jest to, że to jedno z niewielu tego typu wyobrażeń w bizantyńskiej sztuce monumentalnej, publicznie dostępnej⁹. Nawiązując do zaprezentowanego już w nauce wyjaśnienia znaczenia wizerunku¹⁰, krakowska badaczka formułuje śmiałą hipotezę uzupełniającą, próbując odpowiedzieć na pytanie, dlaczego tego typu wizerunek mógł się znaleźć w miejscu publicznym. Analizując wizerunki króla Dawida (którego postać łączona była z władcami bizantyńskimi od czasów dynastii konstantyńskiej i teodozjańskiej), znajdujących się w słynnym *Psalterzu Chłudowa*, Autorka przedstawiła tezę na temat tzw. Dawida *euchomenos* (błagalnego, proszącego). Na omawianych wizerunkach król Izraela, występując w ceremonialnych i odpowiednich dla sprawowanych godności szatach (diadem, szafirowa chlamida, purpurowe trzewiki), korzy się w głębokim pokłonie i modlitwie. Modlitwa ta i prośba (*euchē*) zajmuje w propozycji kluczową rolę, badaczka bowiem na podstawie ww. miniatur sugeruje, że wyobrażenia Leona z Hagia Sophia nawiązują właśnie do idei Dawida *euchomenos*, rozwiniętej w *basileus euchomenos* – cesarza

⁸ Nie miejsce tutaj na szersze rozważania na ten temat, jednak znaczenie autorytetów przekazicieli wydaje się istotne dla oceny wiarygodności poszczególnych tradycji muzułmańskich, także w kontekście badań historycznych nad ideami: B. Cecota, *Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII-VIII wieku. Rzeczywistość i mit*, Łódź 2015, s. 148–158. Być może podobnie należałoby myśleć na temat przekazów bizantyńskich?

⁹ Jedno zastrzeżenie: także wspomnianą przez Autorkę *nomismę* Andronika II Paleologa, datowaną na lata 1282–1295, należałoby uznać za wizerunek publicznie dostępny.

¹⁰ Nawiązuje ono oczywiście do pokuty, jaką Leon VI Mądry miał odbyć za grzech tetragamii – N. Oikomonides, *Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia*, „Dumbarton Oaks Papers” 1976, vol. XXX, s. 151–172.

pobożnego, korzącego się w modlitwie przed Bogiem, który zastępuje po okresie ikonoklastycznym figurę cesarza-kapłana. Tym samym według Autorki nie powinniśmy interpretować obrazu Leona w Hagia Sophia jako wyrazu jednostkowego tylko aktu cesarskiego przebłagania za grzech, ale element szerszego programu zmian wizerunku cesarskiego w dobie poikonoklasycznej. Warto dodać, że omawiany artykuł uzupełniony został, podobnie jak tekst Piotra Ł. Grotowskiego, materiałem ilustracyjnym.

Całość tomu rozpoczyna się rozważaniami na temat szczególnie bliski Jubilatowi, dla którego powstała omawiana książka, czyli numizmatyce (s. 7–26). Autorzy nie omieszkali zresztą przypomnieć czytelnikom bogatego dorobku Macieja Salamona w kontekście badań nad bizantyńską monetą. Jarosław Bodzek, Krzysztof Tunia oraz Marcin Wołoszyn dokonali w swoim studium krótkiej reasumpcji znalezisk monet bizantyńskich na ziemiach polskich, wraz z omówieniem domniemanych dróg, jakimi wymienione zabytki mogły dotrzeć nad Wisłę. Główna część tekstu to prezentacja dwóch monet: złotego tremisu Justyniana I oraz brązowej emisji cesarza Herakliusza (dodekanummium wybite w Aleksandrii w drugim dziesięcioleciu VII w.). Na podstawie szeroko wykorzystanej literatury przedmiotu oraz własnych doświadczeń archeologicznych Autorzy zaproponowali, by monetę Justyniana traktować jako owoc kontaktów i wymiany między Słowianami a Longobardami lub Gepidami, odrzucając hipotezę o Awarach jako przekazicielach. Uznali jednocześnie, że trudno będzie ustalić pochodzenie monety Herakliusza ze względu na jej historię (badaczom znana stała się w wyniku wymiany kolekcjonerskiej) oraz egzotyczność pochodzenia (została wybita w egipskiej Aleksandrii). Nie można wykluczyć, że nie jest to oryginalne znalezisko archeologiczne z ziem polskich. Warto zwrócić uwagę na szczegółowo opracowaną bibliografię artykułu, a także opublikowanie po raz pierwszy wizerunku „polskiej” monety Herakliusza oraz opracowanie na potrzeby artykułu mapy znalezisk monet wczesnobizantyńskich w Polsce.

Reasumując powyższe omówienie, należy stwierdzić, że zaprezentowane przez środowisko uczniów Macieja Salamona opracowanie zbiorowe wydaje się godną polecenia lekturą, reprezentującą ogromne *spectrum* zainteresowań badaczy związanych z szeroko pojętym krakowskim ośrodkiem bizantynologicznym. Szczególnie

wartościowe wydają się uwagi w artykułach dotyczących historii bizantyńskiej sztuki, a także opracowania związane z historią wojskowości.

BŁAŻEJ CECOTA

PIOTRKÓW TRYBUNALSKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Alexander P.J., *An Ascetic Sect of Iconoclasts in Seventh-Century Armenia*, [w:] *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert M. Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton 1955, s. 151–160.
- Brubaker L., Haldon J., *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850. A History*, Cambridge 2011.
- Bralewski S., *Konstantynopolikańskie kościoły*, [w:] *Konstantynopol – Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim*, red. M.J. Leszka, T. Wolińska, Warszawa 2011, s. 132–151.
- Bralewski S., *Miejsca kultu w Konstantynopolu w relacji historyków kościelnych Sokratesa i Sozomena*, [w:] *Z badań nad wczesnobizantyńskim Konstantynopolem*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, A. Kompa, Łódź 2011, s. 11–30.
- Cecota B., *Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII–VIII wieku. Rzeczywistość i mit*, Łódź 2015.
- Cecota B., *Wybrane zagadnienia z korespondencji muzułmańsko-chrześcijańskiej na podstawie Historii kalifów Ghewonda*, [w:] *Materiały z XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów*, t. XIV, red. A. Świątek, Kraków 2008, s. 27–43.
- Kościelniak K., *Polemika muzułmańsko-chrześcijańska na podstawie korespondencji przypisywanej kalifowi umajjadzkiemu Umarowi II (720) i cesarzowi bizantyjskiemu Leonowi III (741)*, „Folia Historica Cracoviensia” 2002, t. VIII, s. 97–105.
- Mosig-Walburg K., *Christenverfolgung und Römerkrieg. Zu Ursachen, Ausmaß und Zielrichtung der Christenverfolgung unter Šāpūr II*, „Iranistik” 2005, Bd. VII, s. 5–84.
- Mosig-Walburg K., *Die Christenverfolgung Shāpūrs II vor dem Hintergrund des persisch-römischen Krieges*, [w:] *Inkulturation des Christentums im Sasanidenreich*, hrsg. A. Mustafa, J. Tubach, Wiesbaden 2007, s. 171–186.
- Nersessian S.D., *Image Worship in Armenia and Its Opponents*, „Armenian Quarterly” 1946, vol. I, s. 67–81.

* E-mail: blazejcecota@wp.pl.

Oikomonides N., *Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia*, „Dumbarton Oaks Papers” 1976, vol. XXX, s. 151–172.

Rapti I., *Le statut des images dans l'art et le culture arméniens*, [w:] *Actes du colloque sur l'ancionisme à Byzance*, eds M. Campagnolo, P. Magdalino, M. Martini-Reber, A.-L. Rey, Geneva 2009, s. 59–74.

Twardowska K., *The Church Foundations of Express Pulcheria in Constantinople According to Theodore Lector's Church History and Other Contemporary Sources*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2017, vol. V, s. 83–94.